

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)«1648/179»-053.4-053.5

Ігор Сердюк

●

ДІТИ У ВІКОВІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

На основі історико-демографічних методик визначається частка дітей в міському та сільському населенні Гетьманщини другої половини XVIII ст. Даний показник може бути використаний для верифікації джерел, а також для визначення специфіки функціонування окремих населених пунктів, зокрема умовно «міського» чи «сільського» способу життя їхніх мешканців. Загалом значення обчислених коефіцієнтів свідчить, що населення Гетьманщини було демографічно молодим та характеризувалося прогресивним типом вікової структури. Відсоток дітей в окремих спільнотах тогочасного соціуму визначався міграціями, особливостями шлюбних стратегій, матеріальним становищем осіб репродуктивного віку.

Ключові слова: вікова структура, Генеральний опис, Гетьманщина, демографічні характеристики, дитинство, населення.

Вікова структура населення певного регіону чи окремих його мікрогруп може бути маркером багатьох цікавих історичних процесів, оскільки детермінується соціальними, економічними, світоглядними чинниками. Разом з тим вивчення цих характеристик може бути початковим етапом дослідження життя людей різних вікових когорт (дітей, осіб активного віку, літніх) або ж таких явищ, як старість чи дитинство. Відтак у даній статті буде проаналізовано один, але важливий демографічний показник – відсоток дітей в населенні Гетьманщини. Я спробую визначити особливості формування цього показника в міському та сільському населенні, а також пояснити механізми його формування.

Основним джерелом дослідження є Генеральний опис 1765–1769 рр. Це своєрідний «поперечний» зріз населення Гетьманщини, котрий проводився тотально, за уніфікованими інструкціями та в один час¹. Важливо, що документ фіксує населення обох статей віком від кількох тижнів, хоча й має ряд недоліків, про деякі з яких ітиметься нижче. При цьому характеристики сільського і міського соціумів будуть аналізуватися окремо, оскільки вони мали певні відмінності, котрі могли стосуватися у тому числі й дитячої вікової когорти. Зауважу, щодо мешканців сіл, то я працюю з вибіркою з 13566 осіб, сформованою під час роботи над базою даних для міжнародного проекту MOSAIC². Узагальнення щодо міського люду зроблені на основі аналізу записів про 11004 жителів Ніжина, Переяслава і Стародуба – значних полкових центрів, однак з виразно властивою кожному з них специфікою³.

Історики Гетьманщини вже використовували дане джерело для вивчення вікової

© Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

структури населення, зокрема і для обчислення частки дітей. Утім, останній аспект розглядався тільки як проміжна ланка дослідження, а тому не був широко витлумачений. До того ж такі дослідження проводилися на локальному матеріалі – на рівні окремої великої спільноти старовірів⁴ або на рівні окремого міста⁵ чи полку для вивчення проблем смертності⁶. Мене ж цікавить більш широкий контекст як щодо території охоплення, так і пояснення результатів.

Традиційно вивчення вікового складу населення розпочинається з його розподілу на великі вікові групи: діти, дорослі (люди активного віку) та літні особи. На думку Юрія Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає наступний поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)⁷. Цю ж схему (з деякими варіаціями) застосовують і європейські історики-демографи. Тож скористаюся їхнім прикладом і підрахую чисельність населення різного віку в Генеральному описі 1765–1769 рр. Щоб не переобтяжувати текст, представлю вже остаточні результати підрахунку у відповідній таблиці (див. табл. 1). Також для більшої наочності у відсотковому вираженні їх зображено у форматі діаграм (див. мал. 1).

Віковий розподіл уже з першого погляду підтверджує, що суспільство Гетьманщини було молодим, оскільки частка літніх осіб у ньому дорівнювала 4,9% для сіл та 5,7% для міст. А з точки зору демографії, молодим вважається населення, в якому частка літніх людей не перевищує 8%⁸. Найбільшою великою віковою групою в Гетьманщині були особи активного віку. Показово, що в містах їх зафіксовано дещо більше, ніж у селах, однак в обох випадках ми бачимо доволі збалансований соціум, в котрому кількість «працівників» трішки перевищувала число «ідців».

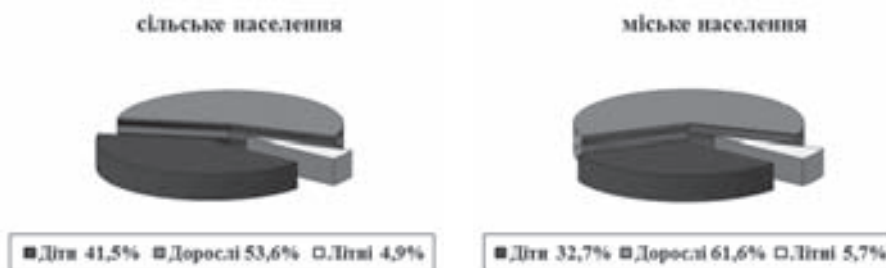
Таблиця 1.

Статевіковий розподіл населення Гетьманщини

вік	сільське населення ⁹			міське населення ¹⁰		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж
0-14	5634	2849	2785	3590	1802	1788
15-59	7270	3762	3508	6782	3350	3432
60 і старші	662	357	305	632	286	346
разом	13566	6968	6598	11004	5438	5566

Малюнок 1

Вікова структура міського та сільського населення Гетьманщини за даними Генерального опису (%)

Діти становили другу за чисельністю вікову групу з показником 41,5% в селах та 32,7% у містах. Сільські показники дуже наближені до ідеального рівня (40%), визначеного польським демографом Цезарієм Кукльо (Kuklo Cezary), як притаманного природній народжуваності (без поширених практик запобігання чи переривання вагітності)¹¹. Мінімум чотири з десяти мешканців Гетьманщини були дітьми до 14 років. Є підстави думати, що якась їхня частина залишилася поза джерелом унаслідок недообліку, однак про це йтиметься трохи нижче. Зараз же хочу звернути увагу на доволі значну відмінність у частці дітей між містом і селом – на рівні 8,8%. Як пояснити те, що їх у містах було значно менше?

Цезаріо Кукльо навів ідеальний показник 40%, у тому числі і як ознаку репрезентативності джерела та відсутності істотного недообліку дітей¹². Однак малоімовірно, щоб у полкових містах перепис проводили гірше, ніж у селах, радше – навпаки. Вочевидь, відповідь криється у специфіці цих міст¹³. Як економічний та адміністративний центр місто таки вивершувалося над округою, тим самим воно рекрутувало людей – наймитів, слуг, учнів ремісників, канцеляристів тощо. Серед цих мігрантів переважали чоловіки активного віку, та їхній прихід сам по собі не міг наскільки змінити віковий розподіл. Важливим чинником була демографічна поведінка приходьків. Ті ж наймити не поспішали заводити родину з огляду на відсутність коштів на весілля. Заможні молодики, котрі навпаки шукали собі в місті дружину, могли потребувати часу на соціалізацію або входження до міської спільноти (як чужинці), також вони порушували баланс на місцевому шлюбному ринку. Ці та інші особливості зумовили те, що міські мешканці, порівняно із сільськими, брали шлюб пізніше. Дійсно, якщо ми поглянемо на середній вік вступу в перший шлюб для жінок, то, наприклад, для населення Переяслава він становив 22,5 року¹⁴, для населення Полтави – 22,3 року¹⁵, а сільського населення Стародубського полку – 19,1 року¹⁶. Отож поміж жителів міст було відносно більше неодружених осіб дитородного віку, а унаслідок цього знижувався рівень народжуваності. Разом це суттєво коригувало вікову структуру мікросоціуму в бік зменшення найменших його членів. Таким чином, частка дітей поміж мешканців певного населеного пункту може бути одним з критеріїв міського чи сільського способу життя його мешканців.

Необхідно наголосити, що це дуже спрощене та схематичне пояснення і в цьому його слабкий бік. Більше того, осібно кожне місто мало неповторне демографічне обличчя. Як приклад, порівняю Переяслав та Ніжин, в населенні котрих діти становили 31,6% та 34,1% відповідно¹⁷. Звісно, що різниця в 2,5% не така вже й суттєва й могла бути викликана хибами джерела та його прочитання. Однак вона досить таки накладається на специфіку названих міст. Переяслав був центром землеробського полку зі слабким рівнем урбанізації¹⁸. Відтак саме туди стягувалися заробітчани з довколишніх сотень. Важливо, що серед таких мігрантів-чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок – 24,3%¹⁹. У цьому сенсі Переяслав цілком може слугувати ілюстрацією до влучної зауваги відомого дослідника Гетьманщини та Слобожанщини Володимира Маслійчука: *«Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років»*²⁰.

Ця теза підтверджується й підрахунками Юрія Волошина, згідно з якими серед полтавських слуг у 60-х–70-х рр. XVIII ст. найбільше було осіб віком 15-19 років²¹. Отож відносно мала кількість дітей в Переяславі була наслідком притоку мігрантів, котрі й змінили вікову структуру місцевого населення. За цією ж логікою частка дітей в Ніжині меншала б, адже це місто було потужнішим економічним центром з чисельнішим населенням. Натомість, нагадаю, там ця вікова когорта становила 34,1%. Причина ховалася в «родзинці» Ніжина – наявності великої грецької діаспори, котра у XVIII ст. активно поповнювалася вихідцями з балканських володінь Османської імперії. Греки були присутні й в інших містах Гетьманщини²², однак лише у Ніжині вони становили істотну частку населення. Зокрема, станом на 1782 р. їх нараховується 765 осіб – 408 чоловіків і 357 жінок²³. До того ж, лише в цьому місті греки мали організовану громаду з самоуправлінням, і, як стверджував Микола Сторожевський, саме на XVIII ст. припадає період найбільшого розквіту грецької общини і водночас – Ніжина як торговельного й економічного центру Лівобережної України²⁴.

Серед греків-мігрантів абсолютну більшість становили чоловіки. Важливо, що в книгах Генерального опису міста більшість ніжинських греків чоловічої статі та активного віку (15–59 років) записані неодруженими (55,3%)²⁵. Мігранти порушили баланс між статями, що, вочевидь, підвищило вартість жінок на шлюбному ринку. Нестача представниць своєї етнічної групи змушувала греків одружуватися з місцевими ніжинськими дівчатами. Генеральний опис міста дозволяє опосередковано відтворювати такі історії. Герой однієї з них Афанасій Ризов народився 1721 р. в

місті Янина. У 1735 р. коли йому виповнилося 14 років, він прибув до Ніжина. Проживши там біля 20 років, у віці приблизно 35 років одружився з донькою міщанина Анастасією, котрій на момент шлюбу ймовірно було 13 років, наступного року в них народилася перша донька, далі – наступні діти²⁶.

Шлюб з представницею іншої етнічної групи в даному випадку дозволив Афанасію створити сім'ю, і якщо він і не знайшов наречену гречанку, то виграв конкуренцію на іншому сегменті шлюбного ринку Ніжина. Тут ми говоримо про толерування між-етнічних шлюбів уже в середовищі ніжинських міщан і козаків, адже ті віддавали своїх дочок за греків, коли в місті було й так достатньо «своїх» женихів. У цьому сенсі Ніжин є особливим містом, оскільки там грецька громада була особливо чисельною і перебувала в місті тривалий час, тобто якщо греки й не вважалися «своїми», то були «звичними» й «знайомими», мали політичний вплив²⁷. І що ще важливіше – багато з них були купцями або ж мали гроші. Саме тому, за даними Генерального опису Ніжина, з-поміж усіх його мешканок старших за 30 років достеменно неодруженими були тільки три жінки. До того ж дві з них були жebraчками: *«умершого мешчанина нежинского Павла Лубянинова дочки старици девицы Ирина и Ефросинья»*, яким на момент перепису виповнилося відповідно 42 і 45 років²⁸.

Отже, на відміну від Переяслава (куди сходилися переважно сільські наймити-голодранці, матеріально не спроможні до шлюбу), до Ніжина мігрувало чимало чоловіків – переважно вихідців з великих міст²⁹, з грошима, котрі «порозбирали» всіх потенційних наречених. Це, у свою чергу, посприяло росту народжуваності, а отже, і збільшило частку дітей у населення. Таким чином, у, здавалося б, просту і логічну формулу «чим більше місто, тим менше дітей» для Ніжина вводиться мінімум одна змінна. Цей сюжет також показує, що відсоток дітей серед мешканців конкретного населеного пункту залежить від багатьох факторів, зокрема й ще не названих мною (забезпеченість хлібом і його ціна, наявність промислів, ремесел та мануфактур, локальний голод чи недорід, сітка доріг тощо). Також цей показник сам по собі може бути важливим опосередкованим маркером різних аспектів функціонування населеного пункту.

Говорячи про кількість дітей в населення, необхідно розглянути ще кілька важливих аспектів. Для їхнього більш наочного розуміння звернуся до побудови статеві-вікових пірамід. Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статево-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення³⁰. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність – на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи³¹.

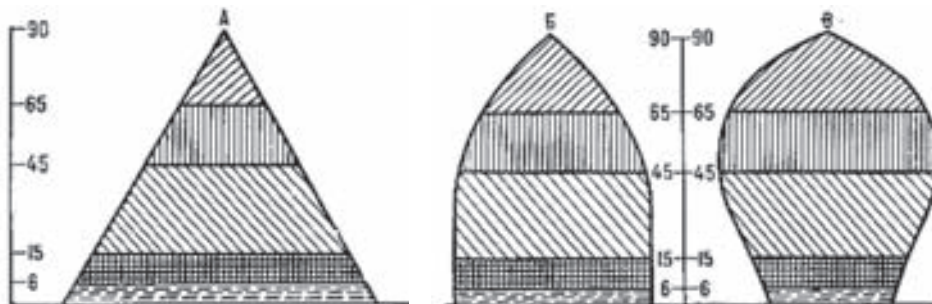
Важливим аспектом використання цих пірамід є аналіз взаємозв'язку вікової структури і відтворення населення. Шведський демограф Густав Сундберг (Gustav Sundbärg) увів у науковий обіг поняття прогресивного, стаціонарного і регресивного типів вікової структури. При прогресивній віковій структурі населення кількісно збільшується, при стаціонарній – не змінює своєї чисельності, а при регресивній – зменшується. Кожному з цих типів відповідає власна піраміда з представлених на малюнку 2 (див. мал. 2)³².

Як уже писалося, населення Гетьманщини було молодим, йому була притаманна саме прогресивна вікова структура, а отже, її графічне зображення повинне відповідати піраміді, маркованій літерою А³³ (див. мал. 2). Ця відповідність є дуже важливою, бо ідеальна модель демографічно молодого суспільства передбачає, що в ньому кожна наступна (старша) вікова група є дещо менш чисельною за попередню в силу природної смертності, нещасних випадків і т. д. Наприклад, тих, кому виповнилося 3 роки, менше, ніж тих, кому – 2, бо хтось із трирічних діток помер від хвороби і т. д. Це ж правило спостерігається і щодо п'ятирічних вікових груп: осіб віком 10–14

років за нормальних умов має бути трохи менше, ніж тих, кому 5–9 років. Будь-які помітні відхилення від цих правил дають підстави для роздумів та можуть слугувати маркерами особливостей демографічної поведінки населення чи впливу на нього якихось явищ. Порівняймо статеві-вікові піраміди населення Стародубського полку³⁴ та міста Стародуб³⁵ (див. мал.3, 4).

Малюнок 2

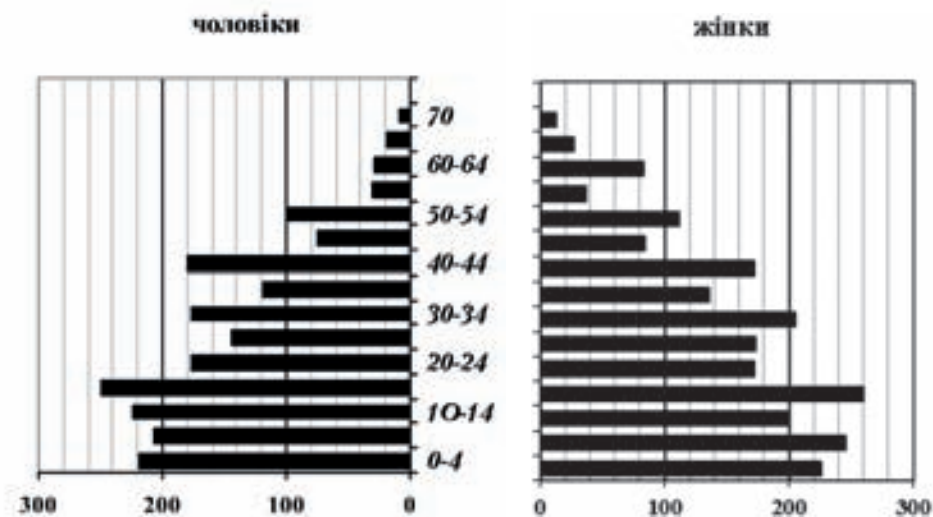
Основні типи відтворення населення
(А – прогресивний, Б – стаціонарний, В – регресивний)

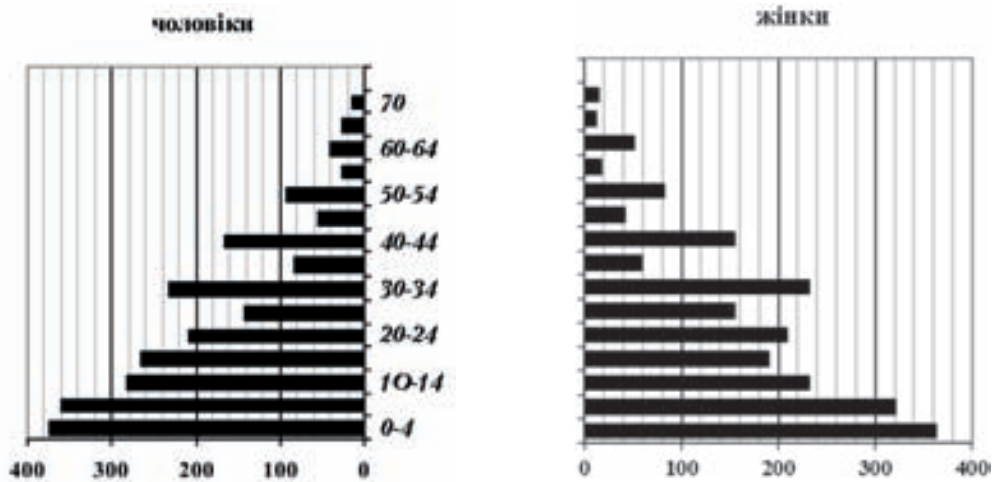
Як бачимо, вікова структура сільського населення виглядає наближеною до ідеальної моделі³⁶. Оскільки йдеться про дітей та підлітків, мене цікавлять чотири наймолодші п'ятирічні групи, розташовані у фундаменті пірамід. Тут усе майже, як і «мало бути», – найчисельнішою є наймолодша вікова група 0–4 роки, діток віком 5–9 років дещо менше. Привертає увагу доволі різке зменшення числа хлопців і дівчат віком 10–14 та 15–19 років. У цьому сенсі піраміда полкового центру демонструє майже протилежні показники: підлітків віком 15–19 років у місті найбільше з-поміж усіх мешканців, а діти обох статей віком 5–9 та 10–14 років переважали наймолодших. Чим це було зумовлено?

Малюнок 3

Статеві-вікова піраміда населення м. Стародуба

Статеві-вікова піраміда сільського населення Стародубського полку

Свого часу, аналізуючи демографічні характеристики міського населення Гетьманщини, недостатку дітей у підніжжі пірамід, я спробував пояснити недообліком малих дітей або ж коливаннями народжуваності й смертності³⁷. Однак сьогодні мушу це пояснення істотно коригувати, оскільки недооблік чи коливання мали б відобразитися й на «сільській» піраміді, а ми цього не спостерігаємо. Вочевидь, піраміда населення Стародуба ілюструє згадані вище міграційні процеси, у тому числі й прихід до міста наймитів, учнів ремісників та ін., серед яких найбільше виявилось підлітків віком 15–19 років, але були й молодші. Тобто міські малюки нікуди не поділися, просто вони стали менш помітними на тлі вікових груп, «поsilених» мігрантами.

Вікова структура населення може також відображати й такі явища, як коливання народжуваності чи смертності або ж недооблік населення. Щодо останнього, то серед облікової документації Гетьманщини абсолютно досконалі джерела знайти важко. Побуває думка, що в цьому плані матеріали церковного обліку (метричні книги та сповідні розписи) є точнішими за фіскальні документи³⁸. Якщо це так, то у метриках чи сповідних розписах частка дітей має бути вищою. Оскільки йдеться про певний вид джерел загалом, то, на жаль, не доцільно рахувати її на основі розпису чи метрики якоїсь конкретної церкви, бо є ризик натрапити на «нетипово» ретельного чи навпаки – неуважного священика. Потрібна вибірка із великого числа записів. Такою вибіркою можуть слугувати щорічні епархіальні екстракти зі сповідних розписів, котрі містять відомості про сотні тисяч парафіян і в яких окремою графою фіксувалися діти до 6 років включно, що ходили на сповідь за малолітством. Кілька таких, взятих за випадковим принципом, документів дають схожі результати. Наприклад, у «Ведомости о количестве исповедавшихся в церквях Переяславско-Бориспольской епархии» за 1757 р. серед прихожан частка дітей такого віку становить 21%³⁹. З аналогічного екстракту відомостей Київської єпархії за 1775 р. це ж значення обчислюю на рівні 17,8%⁴⁰, з екстракту 1779 р. – 18,1%⁴¹. Такі значення не є вищими за показники Генерального опису, обчислені на основі нашої вибірки – 21,1%⁴². Це означає, що в сенсі обліку дітей Генеральний опис у цілому є аж ніяк не гіршим за сповідні розписи, і що частка дітей, котрі не потрапили на сторінки джерела, є невеликою.

Загалом же отримані результати дозволяють констатувати кілька важливих моментів. Діти до 14 років були другою за чисельністю віковою групою населення Гетьманщини, котре за своєю структурою мало прогресивний тип відтворення, тобто активно зростало. Частка дітей в селах та найбільших містах помітно різнилася, в першу чергу за рахунок міграції населення активного віку, але також і через специфіку

шлюбної поведінки міського населення або ж якись специфічні особливості конкретного населеного пункту. У цьому контексті частка дітей може слугувати маркером міського/сільського характеру певного поселення та вважатися одним із аргументів на користь існування в Гетьманщині міст, в класичному, європейському розумінні цього явища. З іншого боку, козацька автономія в її межах XVIII ст. характеризувалася надзвичайно низьким рівнем урбанізації, тому загалом її населенню були притаманні «сільські» демографічні характеристики. Це означає, що приблизно 4 з 10 мешканців Гетьманщини були дітьми до 14 років, себто в 1760-х рр. їх тут було понад 818 тисяч⁴³.

1. Детальніше про проведення опису та його особливості і джерельний потенціал див.: Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.19. (у 2-х кн.). Книга І. – К, 2009. – С. 407–416.

2. Міжнародний проект «MOSAIC» є ініціативою Інституту демографічних досліджень імені Макса Планка (Росток, Німеччина). Має на меті пошук даних переписів населення Європи (на рівні індивідів) та створення на їх основі уніфікованої централізованої історичної бази даних. Детальніше див. сторінку проекту: <http://www.censusmosaic.org/home>. У рамках проекту в 2012–2013 рр. за вибіркою та методиками, запропонованими Лабораторією історичної демографії Інституту, група істориків (у т.ч. і автор цієї статті) під керівництвом Юрія Волошина створила базу даних сільського населення Гетьманщини на основі матеріалів Генерального опису 1765–1769 рр. Всього ми опрацювали матеріали переписів жителів 48-ми сіл різних полків, котрі містяться у 36 книгах опису.

Для зручності, далі у тексті, коли йтиметься про підрахунки, зроблені на основі всього цього масиву, я буду вживати наступне покликання: Бд. «MOSAIC». Загалом же йдеться про наступні архівні справи: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 41–43; Спр. 2. – Арк. 506–558; Спр. 6. – Арк. 347 зв. –351, 684–711; Спр. 17. – Арк. 254 зв. –264, 287–295 зв.; Спр. 25. – Арк. 839 зв. –869 зв.; Спр. 37. – Арк. 613–997; Спр. 39. – Арк.1196зв –1198 зв.; Спр. 42. – Арк. 643 зв.–757 зв.; Спр. 50. – Арк. 238зв.–294зв.; Спр. 57. – Арк. 1034 зв.–1116 зв.; Спр. 75. – Арк. 802–806; Спр. 77. – Арк. 51–72 зв.; Спр. 80. – Арк. 560–568, 955–1020; Спр. 90. – Арк. 544 зв.–544 зв., 762 зв.–766 зв.; Спр. 93. – Арк. 403–417 зв.; Спр. 94. – Арк. 229–231, 504 зв. –522 зв.; Спр. 98. – Арк. 167 зв.–180 зв.; Спр. 103. – Арк. 307 зв. –321зв.; Спр. 104. – Арк. 324 зв.–328; Спр. 119. – Арк. 260–286; Спр. 120. – Арк. 649 зв.–658; Спр. 141. – Арк. 27–35; Спр. 147. – Арк. 746–780 зв.; Спр. 187. – Арк. 1–252; Спр. 192. – Арк. 1–150 зв.; Спр. 228. – Арк. 1–50; Спр. 301. – Арк. 1–37 зв.; Спр. 318. – Арк. 1–18; Спр. 325. – Арк. 3–70; Спр. 345. – Арк. 49–63; Спр. 347. – Арк. 227–228, 240–267; Спр. 350. – Арк. 1–75зв.; Спр. 393. – Арк. 152–180 зв., 290–384 зв.; Спр. 423. – Арк. 118а–182зв.; Там само. – Оп.2. – Спр. 153. – Арк. 161–201; Спр. 520. – Арк. 201–230.

3. Там само. – Оп. 1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

4. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005. – С. 112.

5. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави XVIII ст. – К.: К.І.С., 2016. – С. 120.

6. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. – К.І.С., 2014. – 240 с.

7. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 112.

8. Для цього застосовується спеціальна шкала польського демографа Едварда Россета (Edward Rosset). Див.: Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник. – К., 2006. – С. 72.

9. Пораховано за: Бд. «MOSAIC».

10. Ніжин, Переяслав і Стародуб. Пораховано за: ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39, 148а, 278, 341.

11. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S. 133, 333.

12. Ibid. – S. 133.
13. Про специфіку див.: Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – С. 231–270.
14. Пораховано за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278.
15. Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. – 2011. – №1. – С. 21.
16. Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 194.
17. Пораховано за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39, 278, 341.
18. Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003.
19. Про фіксацію притоку мігрантів до Переяслава детальніше див.: Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 94–96. Також див. спеціальну статтю: Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 213–215.
20. У 2011 р. читаючи лекцію «Дитина та Імперія» (в рамках реалізації проєкту «Публічні лекції. Політ.ua»). Розшифровку лекції див.: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>
21. Волошин Ю. Козаки і посполиті... – С. 120.
22. Див. напр.: Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998; Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000.
23. Греки на українських теренах... – К., 2000. – С. 56.
24. Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863. – С. 8–16.
25. Пораховано за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39, 341.
26. Там само. – Спр. 341. – Арк. 863зв. Біографія самого Ризова, можливо, тут і не найкраща ілюстрація, адже він прийшов до Ніжина підлітком, досить довго не одружувався. Та привертає увагу те, що його дружина, імовірно, вийшла заміж одразу, як тільки досягла шлюбного віку, і вже за рік народила першу дитину. Цей випадок ілюструє тезу, що в громаді, де жінки раніше виходять заміж, народжується більше дітей.
27. Наприклад у 1714–18 і 1727–50 рр. вїтями Ніжина були греки – батько й син Терनावіоти. Див.: Греки на українських теренах... – С. 57.
28. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 230зв.–231.
29. Про це та більш детально про демографічні характеристики ніжинської грецької спільноти див.: Сердюк І. Полкових городів обивателі... – С. 211–221.
30. Народонаселение. Энциклоп. словарь. – М., 1994. – С. 52–55.
31. Зазвичай беруться однорічні або п'ятирічні вікові групи. У такому разі остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п'ять. Див.: Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. – М., 1997. – С. 23–26.
32. <http://demography.academic.ru/pictures/demography/e0000163/pic/000000.jpg>
33. Прогресивна вікова структура була притаманна населенню України й за даними перепису 1897 р., піраміда 1989 р. вже свідчить про стаціонарний тип (варіант Б на мал. 2), зрештою піраміда 2001 р. вже належить на варіант В та ілюструє процес старіння населення та його скорочення.
34. Піраміда побудована за даними вибірки Юрія Волошина. Див.: Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 115.
35. Обчислено за: ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 148а.

36. Різкі сплески чисельності груп 30–34, 40–44, 50–54 та 60–64 роки викликані специфікою усного сприймання віку, за якого багато людей були схильні округлювати свій вік. «Насправді» вікова структура дорослого населення була більш гармонійною. Про це і специфіку Генерального опису див. докл.: Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133–34. – С. 55–62.

37. Сердюк І. Полкових городів обивателі... – С. 97.

38. На думку Юрія Волошина, для демографічних досліджень сповідні розписи видаються більш репрезентативними (у порівнянні з Румянцевським описом), оскільки містять дані про всіх парафіян незалежно від станової приналежності. Але вони такі ж проблемні відносно інформації про немовлят та дітей до 7 років. Див.: Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... – С. 8.

39. Обчислено за: ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 1зв.–2.

40. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1043. – Спр. 9. – Арк. 25зв.–26.

41. Там само. – Спр. 23. – Арк. 30зв.–31.

42. Обчислено за: Бд. «MOSAIC». Нагадаю, що база даних охоплює виключно села, однак населення Гетьманщини у своїй абсолютній більшості було сільським. До того ж ми не знаємо, яку саме частку в ньому становили мешканці «великих» міст, щоб провести більш точні підрахунки.

43. За підрахунками Арнольда Перковського станом на 1764 р. в Гетьманщині мешкало 2046186 осіб. Див.: Перковський А. Українське населення в 60-х–70-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С. 110.

Игорь Сердюк

Дети в возрастной структуре населения Гетманщины во второй половине XVIII в.

На основании историко-демографических методик определяется процент детей в городском и сельском населении Гетманщины второй половины XVIII века. Данный показатель может быть использован для верификации массовых источников, а также для определения специфики функционирования отдельных населенных пунктов, в том числе условно «городского» или «сельского» образа жизни его жителей. Обобщенное значение вычисленных коэффициентов свидетельствует, что население Гетманщины было демографически молодым и характеризовалось прогрессивным типом возрастной структуры. Процент детей в отдельных сообществах тогдашнего социума определялся миграциями, особенностями брачных стратегий, материальным положением лиц репродуктивного возраста.

Ключевые слова: возрастная структура, Генеральная опись, Гетманщина, демографические характеристики, детство, население.

Igor Serdiuk

Children in the age structure of the population of the Hetmanschyna in the second half of the XVIII century.

Based on historical and demographic methods is determined by the percentage of children in urban and rural population of Hetmanschyna of the second half of the XVIII century. This indicator can be used to verify the mass sources, as well as to determine the specifics of the functioning of individual settlements, including conditional «urban» or «rural» lifestyle of its inhabitants. A generalized value of the calculated ratios indicates that population of Hetmanschyna was demographically young and characterized by a progressive type of age structure. The percentage of children in some communities of the then society was determined by migration, especially marriage strategies, financial situation of reproductive age.

Keywords: age structure, General inventory, Hetmanschyna, demographic characteristics, childhood population.